

основ її демократичності, з другого – для позитивних перетворень у середині держави за допомогою (а можливо, й усупереч) пострадянської номенклатури. «Укорочене президентство» Л.Кравчука стало часом «підлаштування під ситуацію» (президента, усього державного механізму, народу, якому потрібно було виживати, фінансово-промислових груп, що починали спинатися на ноги, зрештою тієї частини опозиційних сил, яка після політичного незалежнення України була готова до співпраці з президентом), але не часом кардинального переформатування пострадянської дійсності. Не були створені та закріплені на законодавчому рівні (найперше – на рівні Конституції) «правила гри» (передовсім ті, які стосувалися розподілу влади) для політикуму, політичних партій та їхніх лідерів і – ширше – для всього суспільства, одним із наслідків чого стала своєрідна «розмитість» форми правління в Україні аж до 1995 р. (появи Конституційного договору); не відбулося кардинальних змін у інституційному дизайні та суті політичних інститутів, тих змін, які б забезпечили незворотність демократичних перетворень, відкритість політичної системи, прозорість прийняття політичних рішень; не було забезпечено умов для рішучого суспільного прориву у сферу свободи – громадянське суспільство залишалося аморфним та недорозвинутим; не було розроблено стратегії економічного розвитку країни – економічні перетворення були пущені на самоплив, а те, що здійснювалося свідомо, мало, сказати б, вимушений характер, оскільки ставало реакцією на тиск несприятливих обставин, створюваних, передовсім, Росією. Наслідком, з-поміж іншого, стало зубожіння суспільства, розростання тіньового сектора в політиці та економіці, стрімке поширення корупції тощо. І – логічне укорочення терміну перебування Л.Кравчука як не-ефективного лідера на президентській посаді.

Дострокове припинення повноважень підтвердило певну *випадковість потрапляння* Л.Кравчука на президентську посаду.

Президентство Леоніда Кучми

Новообраний президент, як і попередній, як і весь український політикум і законодавець, і надалі слабо уявляв суть організаційного, юридичного, зрештою, морального «наповнення» такого демократичного інституту, яким має бути капіталістичний за своєю природою інститут президентства й інститут президента. У зв'язку цим варто акцентувати: у подальшому у розвитку інституту президентства провідну роль відіграватиме саме персона новообраного президента, його світобачення і світовідчуття. А він уже в інавгураційній промові висловився за зміцнення єдиної виконавчої вертикалі, витоком якої мав би слугувати безпосередньо інститут президента.

Діяльність Л.Кучми розпочалася з того, що заявив про себе своєрідний «конфлікт» новообраного президента з колишнім. Проявився він не тільки у щедрій Кучминій критиці на адресу Л.Кравчука: кілька перших

місяців перебування на посаді були ним витрачені на скасування низки указів, розпоряджень попередника. Зокрема, президента не вдовольнила та іпостась Адміністрації Президента України, в якій вона дісталася «у спадщину» від Л.Кравчука. Тож у перший же робочий день він вдався до її ретельної реорганізації. Втім, цим не обмежився: у наступний період одним із наслідків перманентної реорганізації Адміністрації Президента України стало те, що її апарат уже у 1995 р. складався з 595 осіб²⁷ (тобто зріс майже втричі у порівнянні з періодом Л.Кравчука). Розширившись, Адміністрація Президента України вже ніколи не повернулася до початкового у кількісному відношенні стану. Крім того, Л.Кучмою були ухвалені указ і розпорядження, які стосувалися увільнення кола осіб, які отримали призначення у попередній період і перебували на посадах міністрів, голів держкомітетів, послів, представників президента та ін. Серед перших значимих для зміцнення президентського впливу кроків було також підпорядкування президентом собі голів місцевих Рад, що практично сприяло реалізації ідеї про те, що вертикаль виконавчої влади «має пронизувати всі структурні поверхи держави від президента до міста і села»²⁸.

Втім, деякі кроки Л.Кучми стали своєрідним повторенням шляху попередника. Так, він енергійно взявся за створення нових структур «при президентові». Тож до середини 1996 р. (до ухвалення Основного Закону України) «при президентові» почали функціонувати численні комісії, ради, комітети, фонди. Деякі структури створювалися хоч і не «при президенті», але їхній склад (або голови чи керівники наглядової ради) затверджувався безпосередньо Л.Кучмою і саме йому вони й підпорядковувалися. Знайомство з переліком структур, так чи інакше «замкнених» на президента, схиляє до думки, що в країні з часом не залишилося більш-менш значущої галузі, сфери, питання, контроль над якими не бажав би здійснювати президент. І тільки зрідка президентські укази були спрямовані на утворення структур, підпорядкованих Кабміну України. Але сам Кабмін також дедалі більше потрапляв під контроль і керівництво президента, якого від початку не влаштовував «занадто самостійний статус прем'єр-міністра», дуалізм у виконавчій владі, що стосувався «взаємин між Президентом і Урядом»²⁹.

Заходи Л.Кучми, спрямовані на збільшення «підконтрольних територій», були не тільки заявкою на авторитарний стиль керівництва країною, але й сигналом про те, що для політичної корупції готується ґрунтова база. Адже, як свідчать спеціалісти у галузі цього явища, чим масштабнішим є втручання в будь-яку сферу життя соціуму державних інститутів (у тому числі й інституту президентства), тим більш корумпованою, як правило, є держава³⁰. Втручання держави власне й породжує корупцію.

Діяльність президента ставала все менш прозорою. Нами підраховано, що за весь час перебування на посаді Л.Кравчуком було підписано

кілька десятків указів, розпоряджень, що не підлягали оприлюдненню, хоча й не мали грифу секретності. Л.Кучма ж за неповних два роки (з 21 липня 1994 р. до 28 червня 1996 р. – моменту ухвалення Конституції України) підписав понад сотню документів аналогічного характеру. Це не в останню чергу зумовлювало поступове збільшення кількості Кучми-них опонентів, наростання протистояння між окремими особистостями чи навіть політичними силами і президентом.

Основним «майданчиком», на якому розгорталось протистояння, була сфера взаємин між президентом і парламентом, і зокрема – між Л.Кучмою та головою Верховної Ради О.Морозом. Спікер і президент були одностайними в питанні ролі держави в процесі реформування – обоє обстоювали її пріоритети як у сфері управління економікою, так і в галузі реформування усіх інших сфер життя країни. Однак були між ними й серйозні розбіжності, які стосувалися низки ключових питань – сутності розподілу влади, «глибини» ринкових реформ, трансформації земельних відносин і т. д.

Розпочиналось же все нібито із досягнення взаєморозуміння між президентом, спікером та главою Кабміну В.Масолом, які виступили із спільною заявою. У ній керівники держави задекларували відданість Конституції та виказали готовність узгоджувати дії, спрямовані на зміну її статей (а отже, не розширювати за власним бажанням межі своїх владних повноважень, сферу своєї компетенції). Якщо взяти до уваги те, що проблема розподілу влади стояла в країні надзвичайно гостро й вимагала свого негайного розв'язання, то даний крок вищих представників влади слід оцінювати однозначно позитивно. Як позитивно оцінювати й факт утворення та розгортання роботи з вересня 1994 р. нової Конституційної комісії, яку очолили Л.Кучма та О.Мороз. Її метою була розробка концепції Конституції України. Втім, зовсім скоро Л.Кучма запропонував своєрідну «малу Конституцію» – законопроект «Про державну владу та місцеве самоврядування». А О.Мороз натомість – «Закон про місцеві ради».

Супільна реакція на обидва документи була досить бурхливою. Мас-медіа вітали бажання президента врешті-решт відділити виконавчу й законодавчу гілки влади одну від одної, констатуючи численні спроби парламенту втручатися у поточні управлінські процеси та його намагання вивести із під впливу президента уряд. Втім, звертали увагу й на те, що президентський законопроект в разі його ухвалення фактично ліквідує самоуправління на рівні областей і районів – там не буде рад, а будуть представники виконавчої чи, точніше, президентської влади. Крім того, голови облрад мали перетворитися на власників держвласності в регіонах, а мери міст, ставши головами рад і виконкомів, стали б виконавцями державної волі й розпорядниками муніципальної власності. У президентських ініціативах суспільство побачило шлях, яким Україна може прийти до авторитаризму чи тоталітаризму³¹. Такі побо-

ювання лунали, незважаючи на існування в суспільстві авторитарно-патерналістського синдрому, на те, що багато хто в країні плекав надії на «сильного президента», здатного врешті-решт «навести порядок» у країні.

Стосовно ж законопроєкту, запропонованого О.Морозом, то цей останній, як і Морозові численні висловлювання, відлякували всіх тих, хто спромігся розгледіти у них спробу закріпити в Україні спочатку «парламентсько-президентську» республіку, а тоді – «радянсько-парламентську систему влади», яка для О.Мороза продовжувала слугувати вартісним соціальним ідеалом. Проєкт О.Мороза цікавий і тим, що в ньому гасло «Уся влада – Радам» фактично було замінено на гасло «Уся влада – Голові Верховної Ради»³². І дійсно, ст. 32 проєкту містила положення, у відповідності до якого «Голова Верховної Ради обирається всім населенням України і є найвищою посадовою особою в державі». Відповідно до ст. 39 він мав бути главою держави і виступати від імені народу України; керувати здійсненням зовнішньої політики; бути Верховним головнокомандуючим Збройними силами України; нагороджувати державними нагородами» тощо. Тобто О.Мороз хотів підмінити президента, підмінити не ким іншим, як своєю власною персоною. І цій персоні (як і президенту) повноважень хотілося найширших... У тій ситуації українці розмірковували, до чого може призвести зіткнення інтересів парламенту й президента (пам'ятаючи, що в Росії протистояння між законодавчою і виконавчою гілками влади закінчилося розстрілом парламенту та дестабілізацією обстановки в соціумі). Крім того, з'явилися побоювання, пов'язані й з можливістю президента запровадити Конституційну асамблею – постійно діючий орган, в якому засідатимуть, окрім обраних народних депутатів, глави місцевих органів влади, а до них будуть долучені представники «президентських, урядових і судових структур», а відтак – відпаде потреба у демократично сформованому парламенті.

Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування» був ухвалений Верховною Радою 18 травня 1995 р. Парламентарі ухвалили його простою (тобто не конституційною) більшістю голосів. У відповідності до нього Україна трансформувалася у президентську республіку – президент офіційно ставав главою виконавчої гілки влади. Що ж до Соціалістичної партії, очолюваної О.Морозом, то навесні 1995 р. вона заявила про перехід в опозицію.

Із уже ухваленим Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування» погоджувалися не всі парламентарі – політична криза наростала. У такій обстановці президентом почав оволодівати «референдумний невроз» – намагання використовувати в якості своєрідного батога для «неслухняних парламентарів» опитування громадської думки чи проведення референдуму з того чи іншого питання, по якому не вдавалося досягти порозуміння. Тому в останній день травня 1995 р. президент ви-

дав указ про організацію опитування громадян щодо довіри президенту і Верховній Раді. Парламент на наступний день на цей указ наклав вето. Компромісу вдалося досягти, коли 8 червня 1995 р. між президентом та Верховною Радою було укладено Конституційний договір терміном на один рік. Договір призупиняв дію Конституції 1978 р. і фактично закріплював більшість положень, що містилися в Законі «Про державну владу і місцеве самоврядування».

Аналізуючи процес і наслідки ухвалення Договору, слід відзначити щонайменше два моменти.

Перший. Договір з'явився на хвилі фактичного порушення конституційної процедури парламентом і главою держави, у результаті чого 68 статей чинної (на 1995 р.) Конституції були чи то замінені, чи змінені, чи скасовані.

Другий момент стосується того, що у відповідності до Договору в Україні було принципово змінено правила гри, що стосувалися функціонування інституту президентства, наслідком чого стала зміна форми державного правління – Україна перетворювалася на президентську республіку. Але недемократичну: після періоду тимчасової лібералізації режиму в країні наступав період поступової реставрації авторитаризму. М'якого авторитаризму, який «душитиме» своїх опонентів «лагідними» методами – нагородами, посадами, пропозиціями, від яких важко відмовитися, і тільки коли опонент виявлятиме неабиякий норов, – вдасться до інших методів, наслідком застосування яких буде смерть (людей, газет, ідей, бажань).

Президент отримав значні повноваження – право на одноосібне призначення прем'єра та інших членів Кабміну, право на створення та реорганізацію міністерств, відомств, інших органів державної виконавчої влади. Уряд віднині був відповідальним тільки перед президентом України. У сфері одноосібної компетенції президента опинилися питання зовнішньополітичного життя країни, національної безпеки та оборони.

Відбулися зміни й у стосунках по лінії Верховна Рада – президент, оскільки останній отримав повноваження, у відповідності до яких мав право законодавчої ініціативи, крім того, – подавати до парламенту доповіді про внутрішню та зовнішню політику України, вносити на розгляд законодавчого органу питання щодо запровадження воєнного стану в країні, укладання миру. Президент отримував право промудульгації законів та їх ветоування.

У таких умовах Л.Кучма дбав про подальше посилення виконавчої вертикалі влади, про що говорить хоча б той факт, що 21 серпня 1995 р. президентськими указами було затверджено відповідні Положення, згідно з якими функціонували в подальшому державні адміністрації областей, міст Києва та Севастополя і державні адміністрації районів (окрім районів у містах): вони підпорядковувалися президентові. Пильніше

почав придивлятися Л.Кучма і до парламенту: у листопаді 1995 р. там вперше з'явився представник президента.

Ухвалення парламентом у червні 1996 р. нової Конституції України засвідчило про чергову зміну «правил гри» для президента. У ній було закріплено такі елементи інституту президентства, як порядок його виборів і вступу на посаду, термін президентства, повноваження та порядок їх припинення. Крім того, законодавець помістив в Основному Законі статті про відповідальність глави держави, про акти Президента України, про види й компетенцію органів, котрі забезпечують виконання президентом своїх повноважень та ін.

Україна, як і до набуття чинності Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування», а затим Конституційного договору, ставала напівпрезидентською республікою. Утім, це, здавалося б, очевидне твердження насправді виявилось не таким уже й очевидним, адже Конституція не закріплювала конкретно цього положення. Як і цілої низки інших засад функціонування влади в перехідному суспільстві. Така обставина в подальшому стала підґрунтям для довільного тлумачення положень Основного Закону, чим не раз скористався і законодавець, і президент, і представники різноманітних політичних сил, які вже були при владі чи рвалися до неї.

Врахувавши те, що законодавець чітко не вказав, до якої гілки влади належить президент, Л.Кучма та його інтелектуальна обслуга взялися доводити про позицію президента в системі влади, як позицію «над усіма». Крім того, скоро з'ясувалося, що президент ігнорує Конституцію, адже низка його указів суперечила Основному Закону (у тому числі про утворення Державної податкової адміністрації, склад Кабінету Міністрів, Адміністрацію Президента, Раду національної безпеки та оборони тощо).

У другій половині 1990-х років президент здійснив спробу, спрямовану нібито на удосконалення державної машини – у липні 1997 р. Л.Кучма підписав Указ «Про державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи». Главою комісії президент призначив Л.Кравчука. Про «успіхи» реформи говорить хоча б той факт, що з 1994-го по 1999 р. з'явилося близько 100 указів президента і 300 постанов уряду, спрямованих на впорядкування органів виконавчої влади, у тому числі – і на скорочення числа співробітників. Втім, вийшло навпаки: кількість управлінців зросла на 34,8 тис. осіб³³.

З перших же років на посаді Л.Кучма неухильно формував «свою» команду, відбираючи підходящих осіб. Люди, яким Л.Кучма довіряв (а серед них була надзвичайно велика кількість вихідців з Дніпропетровщини та Київщини), отримували шанс, здається, назавжди залишитися у владі. Рік за роком вони пересувалися у владних структурах по горизонталі, піднімалися-опускалися на владну сходинку вгору-вниз. Траплялося, що йшли у відставку, щоб незабаром знову виринути в якос-

ті гравця президентської команди. Можна поставити запитання: чому кадрове оновлення відбувалося вкрай повільними темпами? Чому люди, не справившись з обов'язками чи «підмочивши репутацію» на посаді, не вибували з «команди»? Думається, відповідь одна: так чи інакше вони були «своїми» для Л.Кучми (після його обрання президентом представники Дніпропетровщини отримали 200 призначень, включаючи 55 найбільш високопоставлених³⁴) і, що важливо, – один для одного: були земляками, колегами по попередній роботі, приятелями-знайомими і т.д. Це була еліта, члени якої допомагали один одному зберегти й примножити свої повноваження, привілеї, статки. І всі разом – творили та підтримували «режим Кучми», що почав набирати конкретних обрисів.

Серед осіб, які з'являлися біля президента на більш-менш близькій відстані, до певного часу не було місця прем'єрам, аж доки прем'єром не став В.Пустовойтенко, що зміг «вписатися» в «команду». Навіть більше: згодом заговорили про нову, а дехто й про «першу» «партію влади», яка постала в конкретній іпостасі – Народно-демократичної партії, очолюваної В.Пустовойтенком. НДП називали не просто «партією влади», а «партією виконавчої влади». Ця нібито незначна конкретизація-уточнення (чи поправка), якщо вдуматися, відбивала специфіку моменту: виконавча гілка влади мала найбільше реальної влади, переважала законодавчу, не кажучи вже про судову, яка в Україні була й зовсім недорозвиненою – не самостійною, не повноправною з іншими гілками влади. Але В.Пустовойтенко, пригадуючи роки свого прем'єрства, вказував, що не все у нього було так просто: коли він хотів мати проурядову більшість у парламенті, та йому не давали цього домогтися³⁵, бо в Україні Л.Кучми більшість могла бути тільки пропрезидентською. Та й сам уряд, відповідно до Кучминих переконань, мав бути повністю «своїм».

«Своїми» мали бути Конституційний Суд і Служба безпеки. Цьому мало сприяти президентське «контрольне око» – представники президента – у цих структурах (з 1998 р.).

Прийшовши до влади, Л.Кучма у перші місяці перебування на посаді почав ухвалювати укази (розпорядження), які стосувалися соціально-економічної галузі України. Попри здійснювані заходи, економічна ситуація у країні залишалася складною. Підприємництво, перебуваючи в лещатах податкового тиску, розвивалося повільно. Приватизаційні процеси гальмувалися парламентом. Та все ж у 1995–1999 рр. на основі президентських указів було приватизовано 50,3 тис. підприємств та організацій. Залучити до приватизаційного процесу, як передбачалося, широкі верстви населення державі не вдалося. Збагачувалися ті, хто допивався до влади, та криміналітет. Народ – зубожівав.

Із середини 1990-х президент активно втручався й у процеси, що перетікали в селі. З одного боку, президентські укази сприяли зламу колгоспної системи, але з другого – народ утрачав. Експерти відзначали,

що орна земля в Україні переходила у власність безплатно або за безцінь, а не за реальною ринковою ціною. Це давало можливість отримувати значний прибуток (що утворювався за рахунок різниці між реальною вартістю землі і заниженою ціною, сплаченою за неї при покупці), який з'являвся на етапі її перепродажу.

З кінця 1997 р. президент розширив коло своїх повноважень. Це дозволило навіть прибічникам Л.Кучми констатувати, що «державна влада в Україні набула ознак президентської форми правління»³⁶. Відбувалося це, зрозуміло, всупереч положенням нової української Конституції. Втім, члени команди президента намагалися переконати український соціум у «коректності зазначених кроків президента»³⁷, хоча б з огляду на економічну ситуацію в державі. Зокрема, А.Гальчинський, описуючи проведення у 1998 р. «звужених економічних нарад, які щопонеділка проводилися під головуванням Президента», вказував, що досягнуті на них домовленості реалізувалися через механізми ухвалення відповідних указів президента (упродовж 1998 р. та трьох місяців 1999 р. було ухвалено 92 таких укази), постанов уряду та нормативних документів Нацбанку, і це давало неабиякий позитивний ефект.

Активною була позиція президента й у зовнішньополітичній галузі. Л.Кучма контактував з найвищими посадовими особами іноземних країн, укладаючи міждержавні договори про дружбу й співробітництво. У травні 1995 р. відбувся державний візит президента США Б.Клінтона до України, що засвідчило підтримку спроб українського президента, спрямованих на реформування української економіки. Українська держава стала повноправним членом Ради Європи, було підписано «Хартію про особливе партнерство між Україною й НАТО». У 1998 р. Україна вустами президента своєю стратегічною метою проголосила членство в ЄС.

Український президент був серед ініціаторів створення об'єднання Грузії, України, Азербайджану та Молдови (ГУАМ) з метою координації зусиль та співробітництва в галузі урегулювання військових конфліктів, регіонального сепаратизму, вступу нових держав у НАТО. Л.Кучма доклав значних зусиль до налагодження стосунків з Росією, що зумовило підписання у 1997 р. Договору про дружбу співробітництво й партнерство між Україною й Російською Федерацією. Та попри це відносини між двома державами лишалися напруженими. Аналізуючи сутність взаємин між ними, опозиційно налаштовані до влади політики та представники української інтелігенції відзначали, що Л.Кучма часто поступався українськими інтересами й українською територією на користь Росії. Так, наприклад, усупереч Конституції України 1996 р. Чорноморський флот РФ одержав право базуватися в Севастополі на період до 2017 р., чим було закладено основу для підвищення проблемності українсько-російських взаємин щонайменше на найближчі 10-15 років. З урахуванням цього відходив на задній план той факт, що Л.Кучма відмовився підписувати угоди про так звані зовнішні кордони СНД, утворювати митний союз з

Росією, підписувати конвенцію про Міжпарламентську асамблею СНД. З цими, як й деякими іншими питаннями, пов'язаними з «підтягуванням» України до Росії, український президент вирішив просто почекати (як з'ясується під час його другого президентського терміну).

Показово, що від самого початку 1997 р. у пресі активно обговорювалася наступна президентська кампанія в Україні й висловлювалися припущення, що Росія підтримуватиме переобрання Л.Кучми на новий президентський термін. Дедалі частіше лунали заклики до «урізання» впливу президентської вертикалі шляхом внесення змін до Основного Закону, введення у дію закону про імпічмент президенту. І не дивно: з ім'ям Л.Кучми суспільство пов'язувало наступ на засоби масової інформації — з ними точилася боротьба із застосуванням судових механізмів, що призводило до банкрутства і припинення їхньої діяльності. Крім того, український мас-медіа потерпали від численних податкових перевірок, залякування спонсорів та рекламодавців. Інколи газети переставали виходити внаслідок адміністративного рішення. У країні фактично була запроваджена цензура. Все частіше почали лунати судження про те, що президент «веде країну по шляху конфронтації», наблизивши до себе угруповання, «тісно пов'язані з організованою злочинністю»³⁸. Тож не дивно, що березневі 1998 р. вибори до парламенту деякі сили проводили під гаслами опозиційності до чинного президента.

Попри це на президентських виборах 1999 р. перемога знову дісталася Л.Кучмі. Це стало наслідком не тільки того, що влада прибрала до рук ЗМІ, сторінки яких напередодні виборів просто «дихали» майже всенародною підтримкою Л.Кучми, але й завдяки використанню політтехнологій, які сприяли виходу у другий тур разом з Л.Кучмою лідера комуністів, гіпотетичне голосування за якого подавалося як голосування «за минуле» (на противагу голосуванню за «реформатора-Кучму»). Після Кучминої перемоги учасники виборчого процесу заговорили про фальсифікацію результатів виборів, до чого підштовхували факти, що мали місце, приміром, на Сході України. Так, 31 жовтня 1999 р. у Донецькій області вперше була задіяна система кримінальних вкидань бюлетенів, чим цілеспрямовано займалися організовані злочинні угруповання³⁹. А зарубіжні ж експерти, аналізуючи українські президентські перегони, вказали, з-поміж іншого, на те, що виборча кампанія Л.Кучми, як на західні стандарти, була — після виборів Б.Єльцина (витрати на які становили 600 млн дол. США) — «другою найдорожчою кампанією»⁴⁰ на планеті.

Ставши вдруге президентом, Л.Кучма передовсім вирішив приборкати парламент — силу, яка опиралася керівництву з боку Банкової і була досить непередбачуваною. Для цього він вирішив знову послуговуватися референдумом, внісши в захід певну родзинку — організувати й провести його за так званою народною ініціативою. Міжнародні організації (Рада Європи, Венеціанська комісія) зауважували, що проведення

референдуму йде врозріз із Конституцією республіки. Втім, слухняний Конституційний Суд України ухвалив рішення на користь глави держави (дещо підкоригувавши питання, на які пропонувалося відповідати українцям).

Українські експерти твердили, що мета референдуму – нелегітимне посилення президентської гілки влади в країні, звуження конституційних принципів та інститутів демократії, порушення гарантії соціальної стабільності, злам традиційних структур українського парламентаризму. Його проведення супроводжувалося не тільки масовим застосуванням адміністративного примусу, але й залякуванням людей, ігноруванням політичних, а іноді також особистих прав і свобод громадян⁴¹. Л.Кучму не зупиняла ні критика, ні звинувачення у своєрідному політичному шахрайстві – він отримав ті результати референдуму, на які й сподівався. Але парламент так і не приступив до імплементації його результатів. Відтак фальшивий референдум «за Кучминою ініціативою» призвів до поступової втрати президентом легітимності в очах електорату. Не сприяло їй зростання й зникнення у середині вересня 2000 р. журналіста інтернет-видання «Українська правда» Г.Гонгадзе та, як твердили Кучміні опоненти, причетність до цього президента. Справа Гонгадзе, «касетний скандал» стали приводом до чергового конфлікту між президентом і парламентом, між владою і опозицією, яка, можна твердити, вперше організовано заявила про себе у кінці року, у грудні. Лідерам опозиції – Г.Удовенку, Ю.Костенку, О.Морозу, Ю.Тимошенко – вдалося організувати вуличні демонстрації, провести в країні інші протестні акції (і зокрема акцію «Україна без Кучми!»), в яких, за оцінками організаторів, у різних регіонах України взяло участь близько 300 тис. осіб. У лютому 2001 р. виник Форум національного порятунку, та попри це протестна хвиля поступово вляглася. А в країні дедалі більшало людей, які схильні були характеризувати кучмівський режим як поліцейський⁴², «цілком авторитарний»⁴³ або як «кланово-олігархічний»⁴⁴, чи просто як «кучмізм». Показово, що Верховна Рада, з якою точилися бої і в Л.Кравчука, і в Л.Кучми, після десятиліття боротьби здалася і виявилася не здатною загальмувати розвиток авторитарних тенденцій.

Режим спирався на нефункціональний державний механізм, що розгалужувався до найменшого села та приводився у дію корумпованими чиновниками (про це свідчить хоча б той факт, що у 1999 р. тільки 49,3% підприємств засвідчували відсутність державного втручання в операційні рішення, а у 2002-му цей показник дещо зріс – до 52,2%. Загалом у період з 1998-го по 2003 р. індекс корупції в Україні, як і в Росії, удвічі перевищував відповідний показник у країнах Центральної і Східної Європи⁴⁵). Система держуправління в Україні творилася не з врахування інтересів держави – бюрократія спрямовувала розвиток у напрямі, який забезпечував реалізацію її власних інтересів. Особливістю апарату управління було його збільшення у 1,5 раза, а чисельності

органів, які забезпечували обороноздатність і громадську безпеку, – у 17 разів. Відтак на 2005 р. правоохоронні органи щонайменше в два рази перевищували за чисельністю Збройні сили України і становили понад 1% населення України⁴⁶. Показовим було й те, що контроль над правоохоронними органами у своїх руках концентрував президент. Він мав право призначати і звільняти з посад вище командування ЗС України, інших формувань; присвоювати вищі військові та інші вищі спеціальні звання і класні чини; утворювати суди; створювати консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби. Президент був і головою РНБОУ, формував її персональний склад, своїми рішеннями вводив в дію її рішення. Отже, якщо у 1995–1998 рр. секретарем РНБОУ був впливовий В.Горбулін, то у 1999 р. (перед виборами) реальний вплив мала вже Адміністрація Президента, що призводило до посилення непрозорості та тінізації влади.

Під вивіскою необхідності проведення адмінреформи у травні 2001 р. Л.Кучма видав неконституційний указ, яким запроваджувалися посади держсекретарів міністерств. Механізм їх призначення/увільнення засвідчив, що Президент України безпосередньо формував виконавчу владу, яка не тільки підпорядковувалася особисто йому, але й була незалежною від олігархів. Цим, останнім, віддавалися посади міністрів, які ставали політичними діячами. Держсекретарі, що призначалися особисто президентом, мали реальну владу. Отже, у Кабміні постала незалежна від прем'єра вертикаль влади. (Інститут держсекретарів зник через два роки. Натомість з'явилися посади перших заступників та заступників міністрів.)

Президентські повноваження так чи інакше поширювалися на судову гілку влади: президент призначав 6 (із 18) суддів Конституційного Суду, визначав мережу судів загальної юрисдикції та спеціалізованих, а також – кількісний склад місцевих апеляційних та вищих спеціальних судів, призначав на посаду професійних суддів вперше строком на 5 років. Крім того, він призначав 3 членів Вищої ради юстиції, підписував посвідчення суддям Верховного Суду України, Голові Верховного Суду, його заступникам, Голові, заступникам, суддям Вишого Господарського Суду України та інших вищих судів. За згодою Верховної Ради президент призначав Генерального прокурора, звільняв з посади – самостійно. Він створював органи, яким указами надавав статус державних та затверджував їхній персональний склад.

Серед повноважень президента було призначення та звільнення голів місцевих держадміністрацій в АР Крим. З президентом погоджувалося призначення/звільнення Голови Ради Міністрів АРК. Він міг скасовувати акти уряду АРК та ін.

Епіцентром, в якому зароджувалися, розвивалися і набували конкретних обрисів плани та методи керівництва країною, була Адміністрація Президента. Про неї говорили як про «другий центр виконавчої

влади»⁴⁷ в країні, як про альфу й омегу «системи державного придушення», основну рушійну та спрямовуючу силу «політичних скандалів, інтриг, склок і конфліктів», головне (часом – єдине) джерело законодавчої, виконавчої і судової влади⁴⁸. Її порівнювали із «тіньовим» Кабміном, а її голову називали «тіньовим» прем'єром. Особливої ваги Адміністрація Президента почала набирати тоді, коли її очолив В.Медведчук, вплив якого порівнювали із впливом самого глави держави⁴⁹.

У таких умовах впевнено почувалася «партія влади» – СДПУ(о), яка «проростала» у безліч державних структур. Промовистим є такий приклад: одним із останніх указів Л.Кучми, що був датований січнем 2005 р., В.Медведчук (глава Адміністрації Президента України) виводився із 15 владних структур – рад, центрів, комісій та комітетів, – отих самих своєрідних президентських важелів управління і контролю над українським суспільством. *Цей факт, як і попередні, дозволяє говорити про те, що тактика «присутності президента» використовувалася Л.Кучмою протягом десятирічного терміну правління постійно та була, отже, одним із базових інструментів управління суспільством. А ще, повторюю, – основою для його корумпованості – пропонуючи (здійснюючи) «послугу» контролю над чимось – сферою, галуззю, питанням, президент приводив у рух важелі перекачування фінансів від «підконтрольних» сфер, галузей, підприємств чи осіб. Про тотальну присутність СДПУ(о) в державних структурах говорять й інші факти. Так, як свідчила преса, «жодній іншій організації не вдалося розсадити своїх плеканців у стільки різноманітних керівних крісел»: заступниками В.Медведчука в Адміністрації Президента України були однопартійці Ю.Загородній і О.Іщенко; «формальними есдеками» були міністри В.Кремінь і М.Папів; членами СДПУ(о) були три губернатори (закарпатський, черкаський, чернігівський), 3 глави і 12 заступників голів облрад, більше восьми десятків градоначальників та віце-мерів, 166 керівників районних адміністрацій і заступників РДА⁵⁰. У партії налічувалося близько 10 000 депутатів рад усіх рівнів. Разом із тим до «неформальних есдеків» належала велика кількість людей – володарів владних важелів, які не схильні були афішувати з тих чи інших причин свою співпрацю з есдеками (як Є.Марчук чи С.Васильєв⁵¹).*

СДПУ(о) не оминала увагою й громадські організації: за даними Комітету виборців України, близько 230 всеукраїнських і регіональних громадських організацій так чи інакше перебували в орбіті впливу есдеків.

Управління підлеглими та приборкання непокірних із застосуванням президентських методів давало свій ефект: навіть парламент ставав більш покладливим і прогнозованим. Цьому, зокрема, сприяли зміни, які відбулися. Л.Кравчук відзначав, що президент наполягав на тому, щоб більшість утворювалася навколо глави держави, а її діяльність полягала б у законодавчому втіленні президентської програми⁵². «Я хочу, – говорив Л.Кучма, – щоб це була президентська більшість. І щоб кожний

кров'ю розписався»⁵³. Обурення частини парламентарів у зв'язку з такою пропозицією президента не стало на заваді президентському «плану більшості» – вона була утворена. Її координатором став Л.Кравчук.

У подальшому Л.Кучма вдався до широкого використання парламенту у ситуаціях, які не міг подолати сам (наприклад, коли виникла необхідність відправити у відставку прем'єр-міністра В.Ющенка). «Інструментом» розв'язання питань часто-густо ставало специфічне «заохочування» депутатів, а фактично їх підкуп (про «оплату» депутатського голосу, відданого на підтримку того чи іншого рішення, говорили, приміром, О.Мороз і В.Литвин).

Зрозуміло, що і вибори 2002 р. до Верховної Ради проходили під керівництвом президента. У хід були пущені найрізноманітніші інструменти, серед яких чільне місце займав силовий тиск на кандидатів і на окремі партії та «клонування» політичних сил з метою відсікання частини електоральних голосів у тих політичних сил, які, як бажав президент, повинні були або загалом не потрапити до парламенту, або ж врешті-решт отримати менше мандатів. У той же час найсприятливіші умови для передвиборної агітації мав пропрезидентський блок «За єдину Україну». Після виборів пропрезидентські сили шляхом тиску на новообраних депутатів створили ситуативну більшість (226 голосів), яка проголосувала за необхідне Л.Кучмі керівництво Верховної Ради.

Та не тільки парламент перебував під контролем Л.Кучми. Його влада трималася на компроматі й персональному контролі силовиків, на контролі всіх без винятку потенційних лідерів опозиції, їхніх спонсорів і т.д.⁵⁴ Навіть церкві не вдавалося «випасти» із Кучминого поля зору – він прагнув відродити над нею середньовічне право патронату (про що свого часу прямо говорилося у «Меморандумі патріарха Димитрія до Президента України Л.Кучми»⁵⁵).

Кучмівський контроль, зрештою, відчув кожен українець – у 2002 р. в українське життя ввійшли темники, що народжувалися, як свідчили ЗМІ, десь у кабінетах Адміністрації Президента України і були по суті свого роду анонімними рекомендаціями телеканалам, періодичним виданням, що і як висвітлювати. Відповідно до темників, в українському інформаційному просторі було порушено баланс позитивних і негативних новин.

Одним із наслідків Кучминого правління було те, що стосовно України так і не було скасовано поправку Джексона–Веніка, що гальмувало розвиток торгівлі зі США. Держава так і не отримала статус країни з ринковою економікою, не вступила до СОТ. Досить стрімкими темпами зростав зовнішній борг держави. В Україну дуже в обмежених кількостях надходили прямі інвестиції: за всі роки незалежності (за даними на жовтень 2005 р.) вони сягнули всього 9,5 млрд дол. (приміром, у Казахстан, який перший на пострадянських теренах отримав статус

країни з ринковою економікою, за період з 1991р. інвестицій надійшло у розмірі 40 млрд дол.)⁵⁶.

Проголошена Л.Кучмою політика багатовекторності на міжнародній арені характеризувалася непродуманістю. Л.Кучма твердив, що 2002 р. увійде в історію, як рік проголошення наміру України вступити у НАТО. Говорив президент у парламенті і про «європейський вибір» України. Слідом за такими президентськими настановами у червні 2003 р. Верховна Рада ухвалила закон про основи національної безпеки, акцентувавши, що нацбезпека вимагає «забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській й регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору». Під головуванням президента РНБО України ухвалила рішення про початок процесу, «кінцевою метою якого є вступ країни в НАТО», оскільки, як заявляв Л.Кучма, «немає жодної країни, яка не розуміє, що НАТО є структурою, яка забезпечує європейську безпеку»⁵⁷. Прем'єр-міністр, виступаючи у Брюсселі (під час візиту до штаб-квартири НАТО) на спільній з генсеком альянсу Дж.Робертсоном прес-конференції, заявляв, що Україна має намір послідовно домагатися членства в Північноатлантичному альянсі, і сподівався, що виконання Цільового плану на 2003 р. дозволить Україні перейти до наступного етапу відносин з НАТО – інтенсифікованого діалогу та плану дій щодо членства в альянсі⁵⁸. У лютому 2004 р. парламент ухвалив постанову, в якій вказувалося, що «поглиблення євроатлантичної інтеграції вимагає подальшого розвитку положень Хартії про особливе партнерство, реалізації Плану дій Україна – НАТО, відповідного поглиблення двосторонніх відносин із державами – членами НАТО з метою вступу до цієї організації». У березні 2004 р. парламент 237-ма голосами ратифікував Меморандум про порозуміння між Кабміном України і штабом Верховного головнокомандуючого об'єднаних збройних сил НАТО в Атлантиці та штабом Верховного головнокомандуючого об'єднаних сил НАТО в Європі стосовно забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України.

Попри враження, що події розгорталися по зростаючій, у 2004 р. з військової доктрини (другої, ухваленої напередодні Стамбульського самміту НАТО) було вилучено тези, які закріплювали наміри України вступу в НАТО. Правда, РНБО України заявляла, що доктрина зі змінами «підтверджує незмінність курсу України на суттєве поглиблення стосунків з НАТО і Євросоюзом»⁵⁹. Але факт залишався фактом.

Змінилося і ставлення до ЄС, незважаючи на те, що указами Президента України були вже затверджені Стратегія та Програма інтеграції України в ЄС (у 1998 та 2000 рр.), що самим Л.Кучмою було запропоновано певну послідовність кроків, спрямованих на євроінтеграцію держави. Насправді ж зміни почали відбуватися у зворотному напрямку. Агентство з євроінтеграції України «розчинилося в коридорах мінеконо-

міки». Кабмін жодного свого засідання не присвячував комплексному розгляду питання про хід підготовки України до вступу в НАТО чи ЄС⁶⁰. Натомість у держпараті створювалися нові підрозділи, зорієнтовані на зміцнення СНДівського напрямку. Президент України став у 2003 р. головою СНД (хоча його держава не була членом утворення), а Україна почала платити внески на утримання Співдружності⁶¹.

Попри конфлікт із сусідньою державою навколо острова Коса Тузла, що розпочався у вересні 2002 р., Л.Кучма відверто засвідчив свою орієнтацію на Росію. Сталося це у лютому 2003 р., коли він з'їздив до Москви, де поспілкувався не тільки з російським, але й білоруським та казахським президентами. Повернувшись додому, з екранів телевізорів президент зачитав співвітчизникам заяву чільників чотирьох держав про початок формування ЄЄП – українці довідалися про свої перспективи, таємно народжені в Москві. І в подальшому все, що стосувалося створення ЄЄП, відбувалося кулуарно і непрозоро, у закритому режимі. Тексти документів трималися таємно від громадськості. Преса поспішила застерегти українців, що Л.Кучма, підписавши документи щодо ЄЄП, може увійти в історію тим, що позбавить Україну сутнісних атрибутів незалежності.

А між тим Група високого рівня (представником від України був перший віце-прем'єр М.Азаров) підготувала угоду про формування ЄЄП, розробила концепцію. М.Азаров фактично перевищив свої повноваження: не маючи на те права (письмової згоди уряду і, вочевидь, президента), своїм підписом в Астані дав згоду на текст Угоди до того, як цей документ був розглянутий українським Кабміном. Кабмін же, спочатку опираючись постанові ЄЄП, усе ж підкорився і рекомендував президенту підписати Угоду.

Ні порушення законодавства, ні протести профільних міністрів, ні зауваження експертів, ні навіть дебати в парламенті у вересні 2003 р. не зупинили президента, який був переконаний, що більшість громадян його держави підтримали б ідею створення єдиного економічного простору. У повітрі знову почав витати «дух референдуму» – цього разу щодо вступу України в ЄЄП. У тому, що референдум був би успішним, тобто українці б у своїй більшості сказали «так» ЄЄП, сумнівів не було: президент замовляв в Україні референдуми – президент і отримував бажаний результат. Це стало аксіомою.

У травні 2004 р. Президент України в Ялті підписав Угоду про ЄЄП. В Ялті з'явилася й новина: на засіданні Групи високого рівня перший віце-прем'єр України М.Азаров заговорив про наміри створення економічної конституції держав-учасниць ЄЄП. Експерти ж відзначали, що парламент на тому етапі був фактично позбавлений можливості запобігти прийняттю договорів, які суперечили Основному Закону. Тож вся відповідальність лягала на президента і Кабмін⁶². Кабмін згодом і вніс Угоду (всупереч законодавству, оскільки це мав робити виключно

сам президент) на ратифікацію до парламенту. У парламенті ж у фіналі «історії про те, як Україну запхнули в ЄЄП», вирішальну роль зіграв голова Верховної Ради.

Міжнародний аспект діяльності українського президента не приглушував внутрішньодержавних проблем. Чи не найгострішою була проблема, пов'язана із президентськими виборами 2004-го та можливістю третього президентського терміну Л.Кучми. Показово, що у 2003 р. президент докладав зусиль до реформування політичної системи держави, оскільки, як твердив, «у діючій Конституції... був закладений механізм протистояння законодавчої та виконавчої влади»⁶³. Але багато хто в суспільстві добачив у діях президента найперше бажання – домогтися кардинального посилення самого президента. У тій ситуації прихильниками Л.Кучми у свій спосіб була «використана» інтелігенція: Спілка юристів виступила за проведення «громадянського форуму» на підтримку варіанта конституційної реформи, запропонованого президентом. Спілку юристів підтримали й члени Академії правничих наук, згодом – діячі мистецтв. А далі «шум підтримки» Кучминих ініціатив прокотився Україною.

Початок президентських перегонів ознаменувався нерівномірним доступом претендентів до медіа, не дотриманням принципу рівності під час формування виборчих комісій. Крім того, мало місце свідоме псування списків виборців та інші порушення. Загалом президентську виборчу кампанію 2004 р. багато хто із сучасників назвав найбруднішою із усіх тих, що проводилися в Україні за роки незалежності. Майже по всій державі вона була позначена не тільки потужною блокадою з боку держадмінресурсу (як пріоритетного засобу авторитаризму, використовуваного в електоральних компаніях) передвиборної агітації В.Ющенка за найбільшого сприяння провладному кандидату. У 24 регіонах місцеві органи виконавчої влади вели агітацію на підтримку одного з кандидатів. У 22 регіонах вони агітували за В.Януковича. У 18 регіонах штаб останнього розміщувався у будівлі державної установи. Влада скористалася навіть ідеєю шантажу країни сепаратистськими настроями, з приводу чого ЗМІ зауважили, що гасло розколу «викохували і плекали» в Адміністрації Президента.

На варті інтересів влади стояли МВС, прокуратура і Служба безпеки, чия практика селективного застосування закону багаторазово і багатобарвно вже була описана на сторінках українських засобів масової інформації⁶⁴. Гіпертрофована роль правоохоронних органів у виборчих кампаніях стала при Л.Кучмі своєрідною нормою. Правоохоронців звинувачували не тільки у незаконному втручанні у виборчий процес чи у вибірковому застосуванні законодавства та у перешкоджанні діяльності тим, проти кого була налаштована влада, але відзначали, що вони перетворювалися у репресивні структури і, зрештою, у тому, що робота в правоохоронних органах перетворилася на складову адмінресурсу. Такий

стан справ дозволяв зробити висновок про те, що правоохоронні органи перетворилися на інструмент для задоволення приватних і корпоративних інтересів.

Напередодні виборів у країні посилилася цензура. З ефіру зникли радіо «Свобода», «Німецька хвиля», ВВС, «Континент», «Громадське радіо». Згодом деякі з цих медіа повернулися в ефір, але на менш рейтингові хвилі. Щодо телебачення, то у різних регіонах країни відключали опозиційний «5 канал» (транслявався приблизно на 35-40% території країни).

Впадала в очі позиція керівництва Росії, що була спрямована на масштабну підтримку у виборчих перегонях провладного кандидата шляхом потужних інформаційних «атак», які експерти схильні були розглядати досить однозначно: як втручання сусідньої держави у внутрішні справи України до того ж при повній згоді на те президента Л.Кучми.

Перший тур виборів був результативним для В.Януковича та В.Ющенка, які й потрапили до другого туру. Реакція чинного президента на результати голосування була миттєвою – Л.Кучма звільнив 11 глав районних адміністрацій у Херсонській, Полтавській, Сумській, Вінницькій, Львівській і Чернігівській областях: летіли голови тих місцевих начальників, які в першому турі виборів не забезпечили перемоги єдиного кандидата від влади на підвідомчих територіях⁶⁵.

Наслідком же другого туру стала революція – небачені на пострадянських просторах події на майдані Незалежності – багатотисячні виступи населення з усіх регіонів України на підтримку В.Ющенка та постання на головній площі столиці наметового містечка незгодних, що протрималося кілька місяців. У такій ситуації 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України ухвалив рішення, яким було призначене повторне голосування на 26 грудня 2004 р. А 8 грудня парламент прийняв неконституційним шляхом (пакетним голосуванням 402 депутатськими голосами) політичну реформу, відповідно до якої президентські повноваження були значно обмежені.

Спосіб і форма організації життя в Україні, система влади, вибудована президентом Л.Кучмою та його привілейованими «утриманцями» (найперше – у сфері політики та економіки) з метою консервації ситуації у країні, не допущення змін, які б могли стимулювати суспільно-політичний розвиток, отримали назву «кучмізм». Попри персоніфікацію феномену, його постання та зміцнення виявилось можливим тільки завдяки колективній діяльності, колективному вибудуванню механізму влади, політичному шахрайству, маніпуляціям і т. д. Кучмізм став виплодом, на який тільки й видалася спроможною у складних умовах пострадянської української дійсності посткомуністична номенклатура.

Кучмізм характеризувався широким використанням у державі демократичних процедур, демократичної риторики, демократичних форм політичної участі (виборів, голосування, референдумів та ін.), які слу-

гували не тільки для маніпуляції свідомістю населення, але й, з-поміж іншого, ширмою для:

- фальшування процесу народного волевиявлення, про що політикум (і суспільство в цілому) заговорив уже після президентських виборів 1999 р., і ще більш різко – після парламентських 2002 р. чи президентських виборів 2004 р. Наслідком фальшування демократичних процедур стала криза участі громадян у реалізації своїх інтересів;
- прикриття постійного розширення сфери тіньової політики, де провідну роль відігравав Президент України (про що дозволяє говорити, наприклад, неоприлюднення текстів президентських указів та розпоряджень, які не мали грифу «Секретно», тобто – *таємне законодавство*, винагородження людей, репутація яких була сумнівною і т. д.), а також – аналіз функціонуючої у державі потужної реципрокної мережі, контрольованої президентом);
- легітимації недемократичних прагнень президента (найяскравішим прикладом чого є початковий варіант із шести питань, запропонованих для винесення на референдум 2000 р.);
- «конструювання» структури парламенту (як, приміром, створення парламентської більшості на чолі з Л.Кравчуком до парламентських виборів 2002 р.); тиску на парламент (своєрідне залякування парламентарів референдумом у 1995 р., 1996 р.).

Аналіз створених у період кучмізму політичних інститутів дозволяє говорити, що з-поміж них, з одного боку, були демократичні за формою, але не за стилем чи методами роботи (як, приміром, Конституційний Суд), а з другого – цілком неконституційні (як Адміністрація Президента України). Брак якісних демократичних інститутів міг бути компенсований результативною політикою, оскільки, як відомо, інституційна система і політика є до певної міри як комплементарними, так і субституційними явищами. Однак політика кучмізму полягала у використанні інститутів не тільки як важелів президентського управління чи майже всеохопного контролю, але й як засобу упокорення та розправи з незгодними. Діяльність новопосталих інститутів (у тому числі «при президенті») призводила до зниження довіри до владних структур у цілому і до кризи легітимності президента зокрема, і – ширше – до кризи управління державою.

Кризу легітимності президента поглиблювало й постійне ігнорування Л.Кучмою Конституції та чинних законів України, гальмування прийняття нових «правил гри» для владних інститутів (наприклад, закону про Президента України чи про Кабінет Міністрів). Ігнорування Конституції призвело до того, що характерною ознакою часу було й поправлення прав і свобод людини та громадянина в Україні. І не тільки таких, як право на вільне волевиявлення чи право на доступ до нецен-

зурованої інформації (що виявилось у формуванні режимом монополії на інформацію шляхом створення «темників»), але й права на природну (ненасильницьку) смерть.

Л.Кучма мав шанс стати реформатором, але не став, адже те, що називалося реформою, або так і не відбувалося чи не доводилося до завершення (як, наприклад, адміністративна, земельна, пенсійна, політична та ін.), або мало на меті не реформування заради розвитку, але заради розширення повноважень Л.Кучми та його збереження на посаді як гаранта незмінності статусу представників наближених кланів, що входили до корпорації, чільником якої був президент, чи, зрештою, — передачі влади спадкоємцю (представнику найпотужнішого клану «до-нецьких»).

Серед наслідків Кучминих «реформ» — завершення періоду первісного нагромадження капіталів, їх перерозподілу на користь пропрезидентських фінансово-політичних груп, фактичне зрощення влади, бізнесу і злочинності; посилення відмінностей у геополітичних орієнтаціях населення, зростання економічних та соціальних відмінностей регіонів України (що дозволяє говорити про наявність у суспільстві кризи ідентичності як один з підсумків «епохи Кучми»). Свої «плоди» були й у зовнішньополітичній сфері: кучмізм призвів до «євросимуляції у поєднанні з євразійським вектором на практиці, до демонстрації васальної відданості Росії»⁶⁶. Українсько-російські *міжособистісні* чи *міжкланові* стосунки не забезпечили розвиток *міждержавних* взаємин України та Росії.

Разом із тим варто відзначити, що завдяки особистим якостям Л.Кучми, його амбіціям як політика була усунута можливість встановлення «парламентсько-радянської» республіки, ідейним прихильником якої виступив О.Мороз. Другий момент стосується того, що в країні були розпочаті економічні реформи. І зрештою, третій момент є чи не найсуттєвішим: закінчення президентських повноважень Л.Кучми увінчалось помаранчевою революцією — друга хвиля демократизації врешті-решт на початку ХХІ ст. «докотилася» і охопила Центр країни. Отже, Центр і Захід засвідчили не тільки свою єдність, але й прихильність до демократичних принципів організації влади, що убезпечило Україну від подальшого зміцнення нового авторитаризму (того феномену, який у більш чи менш жорсткій формі характеризує режими на теренах СНД). Помаранчева революція стала не тільки своєрідним протиавторитарним «щепленням» для всієї нації, але й засвідчила наявність значного державотворчого, демократичного потенціалу у громадянського суспільства в Україні, потужним каталізатором «дозрівання» якого стала політика Л.Кучми.